

SUZANA MARJANIĆ
Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb

ART-VEKSILOLOGIJA DOMAĆEGA POSTSOCIJALIZMA ILI ZASTAVA KAO SUBVERZIVAN UMJETNIČKI SIMBOL

U članku promatram subverzivnu uporabu zastava kao izložbenoga i izvedbenoga simbola u radovima domaćih umjetnika/ica od postsocijalističkih, korporativno-kapitalističkih, tranzicijskih devedesetih, s naglaskom na razdoblju od 2005. – Cvijanovićeve naci EU zastave – do 2011. godine, zaključno sa zastavom Republike Agrokor kako su je osmislile novinarkе H-Altera Mašenjka Bačić i Tamara Opačić, odnosno do bijele, potopljene hrvatske zastave Bojana Šumonje (*Underwater Flag*, 2012). Zamjetno je pritom da umjetnici zastavu rabe kao subverzivno sredstvo ironizacije političke moći na vlasti – i to kao fiktivne, demontažne alegorijske zastave (primjerice Nemanja Cvijanović, Nada Prlja, Mašenjka Bačić i Tamara Opačić, Zoran Pavelić, Božidar Jurjević, Bojan Šumonja); nadalje, kao realne zastave (npr. zastave i grbovi Marka Markovića, zastave u predstavama *Timbaktu* i *Mauzer* Boruta Šeparovića, slučaj Janšine/Hrvatinove zastave) ili pak kao utopijske zastave (*patchwork* zastava Roberta Sošića te *Božja* zastava Tomislava Brajnovića i njegova oca Marčela Brajnovića).

Ključne riječi: zastava, izložbena i izvedbena zastava, aktivistička umjetnost, postsocijalizam, antropologija umjetnosti

mene (plavo) ne(t)ko (bijelo) zajebava (crveno)
Zlatko Kutnjak¹

U priču o izložbenim i izvedbenim zastavama, zastavicama, barjacima, stjegovima, art-veksilologiji (zastavoslovlju),² što se tiče lokalne situacije, možemo krenuti

¹ Riječ je o angažiranom i simbolističkom tekstu Zlatka Kutnjaka u izdanju *art* časopisa-kataloga *Maj 75* (1981.), napisanu bojama jugoslavenske zastave (Jerma 2006:78; usp. Kutnjak 2006).

² Budući da jedna recenzija ovoga članka zahtijeva da definiram “disciplinu veksilologije kao i njezin performativno-izložbeni odvjetak *art-veksilologiju*” ukratko navodim da je veksilologija znanost koja se bavi proučavanjem svih aspekata zastava i njihove uporabe, a art-veksilologija u tome smislu označuje umjetničku uporabu zastave u bilo kojem simboličkom, alegorijskom i subverzivnom modusu kao motiva, teme ili pak sredstva (usp. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Veksilologija>). Prvi primjer umjetničke uporabe zastave u suvremenoj umjetničkoj praksi Republike

od ironijskoga naputka konceptualnoga umjetnika Siniše Labrovića kao “savjeta eksperta” u poglavlju o korupciji iz njegova izvedbenoga priručnika o kriminalu, a koji *kriminalno*, a tako istinito glasi: “Ne budi pohlepan. Javno dobro podijeli sa svima koji to zasluže. Narodu ostavi himnu, zastavu, nogometnu reprezentaciju i ponos” (Labrović 2009:58).

Naravno, što se tiče globalnoga konteksta, priča o izložbenim zastavama obično kreće od popartističkih slika *Zastava* (1954-1955) i *Tri zastave* (1958.) Jaspere Johnsa.³ Johns američke zastave slika drevnom slikarskom tehnikom – enkaustikom (pomoću voska), a pritom, kako zastave (motiv S&S) izgledaju poput otiska, otvara se pitanje o razlici između slike i zbilje, zastave-slike i zastave-insignije (Janson 1987:541; Hopkins 2000:58), dakle, slično kako je kasnije Warhol rabio Campbelllove limenke juhe (*32 Campbell's Soup Cans*, 1962).⁴ Naravno, među poznatijim klasičnim slikarskim primjerima uporabe zastave, ali u smislu političke ili povijesne alegorije, ostaje Delacroixova *Sloboda predvodi narod* iz 1830. godine (usp. Raeside 2012).

S obzirom na to da smo lokalni kontekst izložbenih i izvedbenih zastava otvorili ironijskim Labrovićevim naputkom, zadržimo se na njegovu primjeru izvedbene zastave. Slijedi opis performansa *U se* (Sinj, 2009.):⁵ umjetnik sjeda za stol na kojemu se nalazi litra vina i mineralna te ubrus. Asistentica umjetniku donosi

---

Hrvatske rad je *Bez naziva* (viskoza 118 x 235 cm, Dubrovnik, 1992.) Slavena Tolja, koji čine dva dijela: crno-bijela fotografija i crno-bijela zastava. Naime, Sv. Nikola 1991. godine najtragičniji je datum suvremene povijesti Dubrovnika, datum najžešćeg napada na Grad, kad pogiba i fotograf Pavo Urban, Toljev prijatelj. Autor spomenute crno-bijele fotografije je Pavo Urban, tada student prve godine fotografije na zagrebačkoj Akademiji dramske umjetnosti, koju je odlučio ne pohađati kako bi mogao biti u Dubrovniku i braniti ga. Tolj je sašio crno-bijelu hrvatsku zastavu i izložio je u galeriji. Zastava je crno-bijela jer je percipirana kao objekt preuzet s Urbanove posljednje fotografije, ali i kao autonoman objekt (Vukmir 1997:42). Odnosno riječima Janke Vukmir: “Skidanje boje s državne zastave i izlaganje zastave u galeriji mogu se tumačiti kao naglašavanje i isticanje ili kao potiskivanje i negiranje. Treba samo jasno odčitati koga/čega” (Vukmir 1997:43). O radu *Odjava* u kojemu Tolj isto tako rabi hrvatsku zastavu i himnu usp. Maračić, prema Tolj 2006.

Svakako u okviru art-veksilologije možemo spomenuti izložbu *Jack Freak Pictures* Gilberta & Georgea u zagrebačkom Muzeju suvremene umjetnosti 2010. godine u okviru koje su se na slikama subverzivno *poigravali* britanskom zastavom (*Union Jack*) i drugim državnim insignijama, ironizirajući ideosferu *britishism* (usp. *Gilbert & George... 2010*).

³ Usp. preteču Johnsovih zastava u anonimnom radu (vjerojatno pučkoga majstora) *Kapija-zastava* (oko 1870.) (Lippard 1967:20).

⁴ Jedna recenzija ovoga članka kao “najveći prigovor” nadalje ističe “konstantno tumačenje simboličkog materijala simboličkim”. Međutim, upravo zbog spomenutoga pitanja o razlici između zastave-slike i zastave-insignije, koje su otvorile Johnsove zastave, za sve ovdje izložbene i izvedbene primjere zastava morala sam primijeniti strategiju simboličke interpretacije simboličkoga s obzirom na to da je riječ o umjetničkim subverzivnim postupcima sa zastavom kao simboličkom insignijom.

⁵ Naime, tu večer performansa, kad su performanse izveli i Marko Marković i Ana Opačić, Dragana Poljak, povjesničarka umjetnosti iz Sinja, osmislila je pod temom *Identitet i entitet*.

kilogram pečene janjetine. Naš je performer, alias Vlaška Šaka, zatim razmotao ubrus-hrvatsku zastavu i stavio je pod vrat. Janjetinu je pritom sočno jeo, kako se to kaže, golim rukama, prstima i zalijevao je obilno gemištom, a ruke brisao o ubrus-hrvatsku zastavu (Marjanić 2011b:346). Vrijeme je trajanja performansa, naravno, određeno trenutkom kad je pojeo janjetinu, dakle, oko pola sata. Ili Labrovićevim pojašnjenjem prigodom gostovanja u emisiji *Nedjeljom u 2*:

Dva su konteksta tog čina. Prvo, kao reakcija, prikazivanje onih koji su nas u devedesetima požderali, a istovremeno su mahali zastavama. Drugi kontekst je bila ponuda svakom čovjeku da odabere što mu je “hrana” – hrana ili zastava, domoljublje. (Labrović, prema Arežina 2010)

Upravo na tom tragu o zastavi kao subverzivnom umjetničkom simbolu kretat će se ovaj tekstualni kolaž o izložbenim i izvedbenim zastavama, i to od postsocijalističkih devedesetih, s naglaskom na razdoblju od 2005. – Cvijanovićeve naci EU zastave – do 2011. godine, zaključno sa zastavom Republike Agrokoro kako su je osmislile novinarka H-Altera Mašenjka Bačić i Tamara Opačić u okviru projekta Rafaela Dražić, *Gospodar, želim te obogatiti*, odnosno do bijele, potopljene hrvatske zastave Bojana Šumonje (*Underwater Flag*, 2012.) Ili kao što navodi Edo Popović u svojim peripatetičkim zapisima po Velebitu gdje ne postoje ni mentalne ni fizičke granice – da su državne zastave čin ekvivalentan životinjskom obilježavanju prostora mokraćom (Popović 2009:24).⁶ Upravo je tomu tako – jer svako organizirano društvo ima svoje insignije – toteme ili pak zastave postavljene na neki vrh – bilo koplja, šatora, krova, palače (Chevalier i Gheerbrant 1983:34).⁷

⁶ Usp. *Prijedlozi za zastavu Republike Hrvatske* iz 1990. godine (http://www.oocities.org/sunsetstrip/2270/croatia_flags_c14.html). Tako je jedan od prijedloga ponudio i konceptualni umjetnik Tomislav Gotovac (Antonio G. Lauer) u tjedniku *Danas* 4. rujna 1990. godine kao varijantu proširene, rastegnute šahovnice, a koja je nalik na zastavicu *rally* utrka tipa crno-crvenih šahovskih kocki. O ključnim simbolima nove hrvatske države, državnim insignijama, Trojstvu – himni, grbu i zastavi i o tome kako ih je nova hrvatska vlast 1990. nastojala uspostaviti usp. Rihtman-Auguštin 2000:20-21 i http://hr.wikipedia.org/wiki/Zastava_Republike_Hrvatske.

Kako je jedna recenzija ovoga članka istaknula da se u ovoj raspravi “ne nudi nikakav terminološki okvir kojim bi se disciplina veksilologije barem donekle uglavila, zbog čega primjeri koje autor rabi, u smislu analitičkog materijala, ostaju posve provizorni – moglo bi ih se aplicirati na bilo koji oblik tzv. simbolizacije i ikonologije”, mogu samo navesti da dobronamjerni komentar apsolutno stoji jer se zaista može primijeniti na sve političke, državne insignije.

⁷ Postanak zastava povezan je uz ratničku funkciju; nastale su još u starom vijeku kad vojnici nisu imali posebnih uniformi te u bojnem vrtlogu nije bilo jednostavno prepoznati svoje vojnike od neprijateljskih. Tada su se vojnici počeli skupljati oko svojih zastava, a one su im pokazivale i smjer kretanja vojske (usp. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Zastava>). Ukratko, u simboličkom značenju zastava je ratnički znak: znak zapovijedi, zbora i amblem samoga vođe (Chevalier i Gheerbrant 1983:34). Najstarijim pretečama zastava smatraju se veksiloidi – božanski simboli starih brončanodobnih civilizacija Istoka (Mezopotamije, Asirije, Babilona, Egipta). “Veksiloidi su plošni predmeti načinjeni od postojećih materijala, imaju istu funkciju kao zastave, oznake su odličnika i simbolički izražavaju osobine ličnosti ili božanstva za koje se vjerovalo da donose sreću” (Borošak-Marijanović 1996:17).

Konceptualne i anarho-zastave

U ovom ću se članku dakle zadržati na subverzivnoj uporabi zastava kao izložbenoga i izvedbenoga koncepta u razdoblju od svega nekoliko godina (2005–2012), iako bi naravno valjalo pratiti njezine uporabe od šezdesetih godina (od neovangarde), i pritom sam upravo kao moto tim postsocijalističkim umjetničkim subverzijama zastava postavila i moto-citat riječkog multimedijalnog umjetnika Zlatka Kutnjaka koji je 1981. godine ispisao u bojama jugoslavenske zastave.⁸

Te iste godine svoju je agitaciju *Za demokratizaciju umjetnosti* (Trg Republike, Zagreb, 1979) Marijan Molnar modificirao i u akciju pisanja grafita u zagrebačkom pothodniku, kao što je Molnar i na neke druge načine nastojao aplicirati tu poruku.⁹ Tako je kao jednu od formi umjetnik izradio i zastavu s navedenim natpisom i petokrakom, koja se koristila kao pozadina na fotografiji u *Studentskom listu* 1981. godine. Na njoj je umjetnik maskiran s povezom i kapom, simulirajući slične fotografije koje su prikazivale zamaskirane predstavnike Crvenih brigada prigodom njihova “predstavljanja” u javnosti (Molnar 2002:35–36; Molnar 2007:34–35).

U prisjećanju na zastave iz razdoblja nove umjetničke prakse (1966–1978) kao i razdoblja osamdesetih (koje smo označili tekstualnom zastavom Zlatka Kutnjaka iz 1981. godine) nužno je podsjetiti na akciju Vlade Marteka iz 1983. godine u kojoj je nosio dlakavu, rozu zastavu. Naime, tu je zastavicu od svinjske dlake, a koja danas funkcionira kao poetski objekt iz akcije, umjetnik nosio na otvorenju Bijenala mladih u Rijeci, a napravio ju je, kako je istaknuo, iz ciničkoga trenutka, kao simbol “ruganja zastavi” jer svi bismo trebali biti, kako umjetnik kaže, pod istom zastavom ljubavi. I nadalje njegovim riječima:

To je mala zastava, zastavica kojom smo *nekad* pozdravljali Predsjednika. Uzeo sam roza platno, znači *između* – ni *bijelo* kao Predaja ni *crveno* kao Pobjeda. Odabrao sam roza kao NIŠTA, i na platno sam zalijepio svinjske dlake s četke za maljanje. Tako sam *sveti* predmet podrugivački zalijepio dlakama. (Martek 2002:34–35)

Podsjetimo i na anarho-predstavu *Kukuvija Drijemavica – Röens* (1985.) alternativne kazališne skupine Kugla, gdje je na samom kraju te predstave Damir Bartol Indoš anarhističkom gestom pobune razbacivao oko sebe role papira za falsificiranje novčanica i *bijele* novčanice, nakon čega je uslijedio vrtložno-

---

⁸ Neke sam interpretirane primjere u ovome članku preuzela iz nekih svojih ranijih članaka. Naime, tema izložbenih i izvedbenih zastava upravo mi se ovim člankom o art-veksikologiji domaćega postsocijalizma nametnula kao posebna tema (usp. Marjanić 2010a; 2011; 2011a; 2011b).

⁹ Naime, rad *Za demokratizaciju umjetnosti* Marijan Molnar izvodi u deset različitih verzija i prostora (1979–1983), a pritom se služi formama agitacije, transparenta, zastave i letka, fotografije objavljene u omladinskom tisku, instalacije u galerijskom prostoru (Beroš 1995:144–145). Zastava, bilo kao samostalni objekt ili kao dio instalacije, bila je izložena na nekoliko izložbi, kako istiće umjetnik u svojoj monografiji (Molnar 2002:36).

probadajući zvuk sirene i rotacija oko sebe samoga, odnosno, mahanje crnom zastavom anarhizma. Inače, pobjedničko-herojsko mahanje crnom zastavom crveno-crne oaze revolucionarnoga anarhizma pojavljuje se i u Kuglinoj predstavi *Zeinimuro*, izvedenoj na prvoj godini *Eurøkaza* 1987. godine. Na te Kugline anarho-zastave nadovežimo prisjećanje na crne anarhističke zastave u ustanku radnika/ca i mornara u tvrđavi Kronstadt u Petrogradu na kojima se nalazio upozoravajući natpis o liberticidu: “Gdje ima vlasti, nema slobode”.¹⁰ Zabilježimo i modificiranu anarho-zastavu u predstavi *Anti Edip. Anarhizam i shizofonija* (2009.) D. B. Indoša i Kuće ekstremnog muzičkog kazališta, koja je posvećena izvedbi politike antipsihijatrije. I kao što je više puta Indoš isticao – u predstavi *Anti Edip* je riječ o postanarhizmu, tako da crna anarhistička zastava kojom izvedbeno maše na kraju predstave ipak ima rupu u sredini; dakle, slovo A je izrezano – umjesto njega ostaje crna rupetina na crnom kvadratu koja pokazuje Indoševo osobno razočaranje s tradicionalnim anarhizmom kojim se u mladosti (*Kukuvija Drijemavica – Røens, Zeinimuro*) zanosio. I nadalje umjetnikovim riječima:

Radi se o onome što su Deleuze i Guattari formulirali, o postanarhističkom konceptu koji se kritički odnosi prema tradicionalnom anarhizmu; to su neki koncepti Hardta i Negrija koji sada stupaju na djelo, dakle, koncepti mnoštva... (Bartol Indoš, prema Bartol Indoš i Vrvilo 2011:32-33).¹¹

---

¹⁰ Usp. knjigu *Ruski anarhizam. Ideal koji izmiče* Milorada Đokovića (2007.), u kojoj jedno poglavlje spomenuti teoretičar anarhizma posvećuje kronstadtskoj pobuni kao velikoj anarhističkoj pobuni koju su boljševici brutalnom vojnom intervencijom ugušili u krvi kao i o tome da je boljševička država organizirala prve logore za anarhiste.

Svakako bih spomenula i Indoševu misao o metafori zastave: naime, tragom Bretonova *Prvoga manifesta nadrealizma* (1924.) – “Strah od ludila neće nas prisiliti da zastavu mašte spustimo na pola koplja.” – Indoš je, kako navodi, odlučio sljedeće: “Neće me strah od smrti prisiliti da zastavu mašte spustim na pola koplja. Ovdje počinje prostor za kreaciju duše” (Bartol Indoš 2000:31).

Što se tiče anarho-zastava u našoj konceptualnoj umjetnosti, cijeli je niz crno-crnih zastavica različitih ikonograma iscrtao Mladen Stilinović u svome ciklusu *Zastave* iz 1991. godine (usp. Stilinović 2008:108-109).

¹¹ Usp. kritiku političke teoretičarke Chantal Mouffe, sa stajališta filozofske antropologije, koncepta mnoštva Antonija Negrija i Michaela Hardta, koje prema njihovu shvaćanju ne bi trebalo posjedovati nikakav osjećaj pripadanja. “Mislim da je ovo teoretski potpuno neprimjereno, jer ono što oni ne priznaju – a to im je zajedničko s većinom liberala – jest važnost onoga što ja nazivam ‘strastima’ za političke kolektivne identitete. Oni ne shvaćaju važnost strasti – Freud bi ih nazvao libidinoznim investicijama [pridavanje snažnog emotivnog naboja nekom pitanju, osobi ili konceptu], koje su mobilizirane u stvaranju lokalnih, regionalnih ili nacionalnih oblika identiteta” (Mouffe 2008:68).

EU zastava sa zvjezdastom svastikom

No krenimo na razdoblje postsocijalizma u kojemu se nalazimo pod dvjema zastavama, onom nacionalnom koja je inaugurirana 1990. godine i onom globalnom (točnije – poluglobalnom), kojoj pristupamo 2013. godine.

Izložbenu zastavu *The Sweetest Dream* (2005.) riječki umjetnik Nemanja Cvijanović realizirao je kao EU zastavu sa zvjezdicama poredanima u oblik svastike, kojom je izazvao mnogo negativnih reakcija od kojih su neke dovele i do uklanjanja rada u zemljama gdje je rad bio izložen (Cvijanović 2009:30-31).¹² Ta je naci EU zastava pod nazivom *The Sweetest Dream* prvi put izložena 2005. godine na međunarodnoj izložbi *Archipelago* između talijanske Gorizie i slovenske Nove Gorice, gdje se, kako to doznajemo od samoga umjetnika, prvo protiv te zastave-izložka pobunio jedan partizanski veteran i pozvao policiju. Nadalje, tijekom same izložbe jedan je građanin pokušao zapaliti tu Cvijanovićevu EU zastavu sa zvjezdanom svastikom, a sutradan su, kako to već biva, obje gradske uprave imale izvanredan sastanak na kojem je odlučeno da se rad s trga bivše željezničke stanice, gdje je bio izložen, *sanitarno makne* u sporednu ulicu (Cvijanović 2009:30-31).

Godinu dana poslije, dakle, 2006. godine, nastavlja dalje Nemanja Cvijanović, dogodio se sličan problem u Londonu s Johannesom Wimmerom, direktorom londonskog Austrijskog kulturnog foruma, suorganizatorom projekta *Reunion*, kustoskoga tima “B+B”, u sklopu kojega je trebala biti postavljena izložba *Unity and Dissonance in Europe*. Tako je Sophie Hope iz spomenutoga kustoskoga tima “B+B” htjela da na toj izložbi Cvijanović prisustvuje radom *The Sweetest Dream*, ali je Johannes Wimmer odlučio da rad ne smije biti izložen iz više razloga, a jedan od njih je bilo i tadašnje austrijsko predsjedavanje Europskom unijom. I tako je umjesto zastave Cvijanović izložio videorad *Mantra*, a kustoski je kolektiv “B+B” izložbu nazvao upravo po zabranjenom radu *The Sweetest Dream – Unity and Dissonance in Europe* (Cvijanović 2009:30-31).¹³

Prema Cvijanoviću, granice europskoga drugoga carstva otvorene su trgovini, ali ne i protoku ljudi (usp. Cvijanović 2009:30-31). Ili kao što je npr. i Mitja Velikonja kritički zamijetio da je Europa prije svega gospodarsko-financijska zajednica čijoj su neoliberalnoj logici apsolutno podređeni svi ostali aspekti europejstva: “Drugim rečima, jednostavan protok kapitala ne donosi lak protok ljudi ili veću solidarnost među njima” (Velikonja 2007:9).¹⁴

¹² Upućujem i na sliku *Euro Dead* umjetnika/ice pod pseudonimom Ryca koji/a je prikazao/la EU zastavu tako da je umjesto zvjezdica stavio/la gusarske lubanje.

¹³ O ostalim umjetnikovim prisjećanjima na izlaganja te naci EU zastave usp. Cvijanović 2009:30-31; Marjanić 2011a:485-495.

¹⁴ Velikonja na slovenskom primjeru o beskonačnoj telelološkoj spirali o postajanju “potpunih Europejaca” (na slovenskom primjeru) navodi i primjer europske zastave na božićnim jaslicama u jednoj od primorskih crkava (Velikonja 2007:10).

Slika 1. Nemanja Cvijanović: *The Sweetest Dream* (2005.)

Politička morfologija zastava bivših SFRJ republika

Zaustavimo se nadalje na Nadi Prli, makedonskoj umjetnici koja živi i djeluje u Londonu, na njezinu umjetničkom projektu *Napredna morfologija (Advanced Science of Morphology)*, koji je 2006. predstavila u Londonu, a kojim je kritički propitala (buduće i sigurno, bez obzira na rezultate “demokratskih” referenduma) ujedinjenje bivših jugoslavenskih republika u Europsku uniju i ono što će one time izgubiti. Naime, u okviru toga projekta umjetnica je izradila 26 kombinacija zastava bivših jugoslavenskih republika s obzirom na onovremeni broj država-članica Europske unije. Ideja je tog javnog projekta bila stvaranje transformiranih zastava republika bivše SFRJ u novoj formi *Jedinstva*, gdje se npr. montažom i demontažom stapaju hrvatska i makedonska zastava. Tako su te nacionalne montaže i demontaže političke morfologije na neko vrijeme (22. svibanj – 6. lipanj 2006) zamijenile zastave članica Europske unije u parku Marble Arch u

Londonu. Naime, Marble Arch je izgrađen 1828. godine, i to na mjestu gdje su se izvršavala javna pogubljenja od 1388. do 1793., a od 1990. godine tamo su postavljane zastave zemalja članica Europske unije (usp. “Povorka zastava...”).

U okviru javnog projekta *Napredna morfologija (Advanced Science of Morphology)* Nada Prlja je uspjela da na to politički obilježeno mjesto, umjesto 26 zastava zemalja – ondašnjih članica Europske unije – postavi imaginarne zastave – transformirane zastave republika bivše SFRJ.¹⁵ Pored navedenoga taj je javni projekt Nada Prlja predstavila i kao *live art event* – kao povorku s tim “montažnim” zastavama između Marble Archa i galerije Space, a to je izvedbeno *hodanje sa zastavama*, u kojemu je sudjelovalo 26 osoba koje su nosile 26 zastava, trajalo pet sati (usp. Prlja 2011:30-31).

Navedenu je *site-specific* instalaciju i *live art event* Nada Prlja pokušala predstaviti i u Rijeci, na Titovu trgu, 2006. godine, uz pomoć Nemanje Cvijanovića (zbog toga spomenutu makedonsku umjetnicu i navodimo u kontekstu naše scene izložbenih i izvedbenih zastava, kao što je i nadovezujemo na Cvijanoviću “naci EU zastavu”) te, iako je umjetnica dobila dozvolu Odjela za komunalni sustav, ipak, u posljednji je tren, izlaganje tog javnog umjetničkoga projekta odgođeno. Naime, kad su došli postaviti zastave, policija ih je spriječila, navodno zbog festivala *Fiume: prvi festival cvijeća i kolača* koji se održavao u blizini Titova trga (usp. Prlja 2011:30-31; “Zastave ‘inkompatibilne’ sa...”).

Ipak, navedeni je projekt Nada Prlja predstavila u Zagrebu 2006. godine, i to kod Mamutice, odnosno šetnicom od Novoga Zagreba pa sve do centra Zagreba, čime je izbjegla londonsku statičnu postavu i sâm je projekt predstavila samo kao *live art event* – kao *P/povorku sa zastavama*, i to, kako je umjetnica pojasnila, iz sigurnosnih razloga (usp. Prlja 2011:30-31).

Naime, kao što je vidljivo, Nada Prlja tim *site-specific* projektom (kako je izložen u Londonu) kao i *live art eventom* (kako je izveden i u Londonu i Zagrebu) ironijski upućuje na neprestane promjene političke klime kao i na neprestane promjene imena, teritorija te vizualnoga identiteta zemalja jugoistočne Europe (Prlja 2011:30-31).¹⁶

S obzirom na art-montažu zastava spominjem i montažnu Pavelićevu zastavu, instalaciju *I Like Madonna and Madonna Likes Me* (2005-2008), kao hrvatsku zastavu s fotografijom Madonne ispred grba, i to fotostilom iz videospota *American Life*, u kojemu se iza pop-ikone, odjevene u odoru američke vojske, izmjenjuju državne zastave (Šimunović, u Pavelić 2008). S inskripcijom naziva Beuysove akcije *I Like America and America Likes Me* (Galerija René Block, New York, 1974.), koju je taj umjetnik-šaman usmjerio protiv američkoga Boga Novca (Wall

¹⁵ Usp. <http://www.seriousinterests.co.uk/specific.php?id=25>.

¹⁶ Usp. umjetničin komentar povorku sa zastavama *Advanced Walks*, koju je činilo sedam osoba i koja je tog sparnog ljeta 2006. godine krenula od Mamutice prema središtu Zagreba te o verbalnom duelu – Prlja 2011:30-31, Marjanić 2011a:485-495.

Street), i fotostilom iz Madonnina subverzivnoga spota *American Life* (2003.), Pavelićeva hrvatska zastava simbolički označava američku kolonizaciju Europe (koncept Europske unije kao preslika američke federacije), a time i Hrvatske.

Jednako tako u montažno art-zastavoslovlje ulazi i dubrovački umjetnik Božidar Jurjević. Naime, 2011. godine u okviru performansa *O-KRUŽENJE – Imperial – Hilton* od *ready-madeova* nagorjelih ručnika iz skladišta hotela Imperial iz doba najžešćega granatiranja Dubrovnika tijekom Domovinskoga rata umjetnik izrađuje i zastave kao kombinacije tih nagorjelih ručnika (*ready-made O-KRUŽENJE*, 7. prosinca 1991.) i novih ručnika hotela američkoga lanca Hilton, koji nalikuju američkoj zastavi. Pritom su se sasvim slučajno te 2011. godine te kolažne zastave uklopile i u globalnu situaciju jer, kako ističe Jurjević, tako kombinirane nalikuju grčkoj zastavi (Jurjević 2012:67).

Navedimo još jednu demontažnu zastavu. Tako je u *light boxu* pod nazivom *Underwater Flag* (2012., rad je Bojan Šumonja producirao s fotografom Igorom Popovićem) hrvatska zastava bijele boje, i potopljena je, jer, kako navodi povjesničar umjetnosti Mladen Lučić u povodu izložbe Bojana Šumonje u novozagrebačkoj galeriji *Vladimir Bužančić*, činom potapanja te zastave umjetnik “upozorava da nam je voda došla preko glave, ali ipak se još nazire tračak svjetla, što govori da je autor, vjeran svom umjetničkom poslanju, ipak optimist; odnosno govori da vjera u umjetnost, pa tako i u boljitak društva i države u kojoj živimo, mora postojati, jer inače život nema smisla” (Lučić, prema Šumonja 2012).

Slika 2. Nada Prlja: *Advanced Science of Morphology*, Marble Arch, London (2006.)

Slika 3. Božidar Jurjević: zastava iz performansa *O-KRUŽENJE – Imperial – Hilton*, Dubrovnik, Perforacije (2011.)

Zastave i čokoladni crni grbovi

Osječko-splitsko-zagrebački umjetnik Marko Marković vrlo često u svojim akcijama i performansima rabi insignije političkih rituala.¹⁷ Navodim njegov performans pod nazivom *HR08*, koji je umjetnik izveo u sklopu 5. velesajma kulture (Galerija SC, Zagreb, 2008.), a dio je umjetnikova ciklusa performansa *Iglanje*. Inače, varijantu je tog performansa prvi put izveo u Prištini kad je na prsima umjesto crnoga hrvatskoga grba, što ga je imao iscrtanoga u zagrebačkoj izvedbi, imao iscrtane crne zvjezdice, upućujući na nimalo pozitivan utjecaj Europske unije na jugoistočnu Europu. Igle kojima ga je publika i u Zagrebu i u Prištini gađala bile su pričvršćene na šarene slamčice koje je publika odapinjala, dakako, ako je željela, poput strelica uz pomoć običnih gumica.¹⁸ Istina, umjetnik je na samom početku tog *live art eventa* sâm ohrabrio prisutne da pristupe gađanju, a onima

¹⁷ O simbolici hrvatske trobojnice u performansu *Samojed* Marka Markovića (2. Dani otvorenoga performansa DOPUST, Split, 2009.) usp. Marjanić 2011b:342.

¹⁸ Na početku performansa umjetnik je demonstrirao publici navedenu igru iz djetinjstva poznatu kao *iglanje*. U povodu izvedbe *iglanja* umjetnik je izjavio: “U Prištini je publika bila suzdržanija, sami su me u jednom trenutku zamolili da prestanu s gađanjem, za razliku od reakcije u Splitu gdje je publici ponestalo strelica! Ovaj put dobio sam 40-ak komada u tijelo, što je najviše do sada” (Marković, prema Komar 2008).

koji u tome uspiju, Marković je obećao i mogućnost osvajanja “nagrada”. Igle na slamčicama bile su poslužene u nekoliko velikih čaša ispunjenih medicinskim alkoholom na stolicu postavljenom ispred performerera, a umjetnik je smjelo stajao ispred zida na kojemu je bila razapeta hrvatska zastava. Odnosno, Markovićevim riječima u povodu navedenoga performansa o tome kako svjedočimo vrlo čvrstoj vezi između politike i mafije,

kontroli medija, rastu nezadovoljstva srednjoškolaca i studenata prema strukturama obrazovanja, sve češćim prosvjedima revoltiranog građanstva; proklamiranju fašizma, ustaštva, nacizma te ostalih neprimjerenih znakovlja i parola... Sve nas to u posljednje vrijeme pogađa kao da nas netko probada iglama. (iz autorove mail-najave performansa *Iglanje/HR08*, Galerija SC, Zagreb, 2008)

U okviru izvedbenih zastava svakako spomenimo i Markovićev glazbeni hepening *Druga strana zastave*, što ga je umjetnik upriličio u povodu otvorenja izložbe *T-HT*, u Muzeju suvremene umjetnosti u Zagrebu 26. veljače 2010. godine. Pokušajmo scenski predočiti to pankersko glazbeno-scensko događanje. Gledajući licem prema ogromnoj zidnoj trobojnici sa zrcalnim krunama na glavama, dakle okrenut leđima publici, *bend* je, čijim su članovima na leđima bile oslikane šahovnice s crnim poljima, označio početak hepeninga, gdje su tim zrcalnim krunama simbolizirali, kako Marković ističe, krunu društva lažnoga sjaja, a zamračenim šahovnicama crno razdoblje u kojemu se nalazimo dvadesetak tranzicijskih godina, kada se odvijala, kako je to istaknuo Ovidiu Tichindeleanu, “*intimna kolonizacija*, usvajanje ideje da je (zapadna) liberalna ideologija jedinstvena alternativa totalitarizmu” (Tichindeleanu 2007:20-21). Nadalje, negdje na samoj sredini izvedbe te vrlo bučne dionice pjesme *Druga strana zastave* Marko Marković je sišao s pozornice, odšetao u publiku te im s grudi dijelio kocke trgajući ih s hrvatskoga grba načinjenoga od čokolade. Dakle, kao što je u hepeningu *Građani* (2009.)¹⁹ dijelio portrete studenata od čokolade, tako je u ovom hepeningu dijelio kocke hrvatskoga čokoladnog grba (u značenju crnog, mračnog, naizgled slatkog) koje su, kako je istaknuo, predstavljale ostatak građanstva pa i te koji su trenutno konzumirali (sami sebe) (Marjanić 2010b:34; Marjanić 2011b:343).

Pročitajmo (nažalost ne možemo i poslušati) i fragmentarno stihove punk grupe *Ilija i Zrno Žita*:

Ja imam jednu zastavu koja me je ostavila.

Imam jednu državu što me je zaboravila.

Druga strana zastave krvavog je lika.

Druga strana zastave – iskrivljena slika.

Druga strana zastave nema niti boje.

Druge strane zastave svi se jako boje (...).

¹⁹ O performansu *Građani* (2009.), gdje je Marković posjetiteljima pri ulasku u izložbeni prostor u bojama trobojnice ponudio mogućnost konzumiranja čokoladnih portreta studenata Nezavisne studentske inicijative iz Splita serviranih na “zastavi” usp. Marjanić 2011b:343.

Možemo samo pridodati: sasvim točno i tako sramotno za političare/ke naše državne *smude* (da uporabimo Krležinu metaforu).

U okviru manifestacije 7. *Dani otvorenih atelijera*, koji su se održali 2011. godine o temi *Žitnjački recepti / Umjetnost i hrana*, Marko Marković je izveo performans *Zadnja ruža Hrvatska*, izravno ironijski aplicirajući naslov pjesme Prljavog kazališta kao naslov performansa kojim je tematizirao, kako je pojasnio, kastinski i kolonizatorski ustroj između vladajućih i onih kojima se vlada. No, predočimo navedenu izvedbu: Marko Marković s krunom na glavi jede velike crvene ruže iz bijeloga bokala s hrvatskim grbom. Stilska slika govori, pojašnjava nadalje umjetnik, kako se tzv. kruna društva (vladajućih) lažnoga sjaja, politički žderač, vampir, nadvija nad ljepotom crvenih ruža (u simbolizaciji ljudi ili – kako su to pripadnici pokreta Zauzmimo Wall Street označili – nas 99 posto), bijele vaze s grbom i plavoga stola (što likovnim elementom simbolizira Hrvatsku). Na navedenu izvedbu proždiranja do istrebljenja nadovezujem dva stiha jorupske usmene pjesme pod naslovom *Glad: Nema boga ravna vlastitome želucu / Svaki dan mu moramo žrtve prinostiti*.

Slika 4. Marko Marković: *Iglanje/HR08* (2008.)

Zastava umjetnika-proletera i zastava-tetragramaton

Crvena zastava Roberta Sošića (Galerija *Anex*, Pula, 2010.) *patchwork* je napravljen od različitih komada crvenoga platna koje su umjetniku na njegov poziv dostavili domaći umjetnici i umjetnice, njih dvadeset devetero,²⁰ a koja se, pored toga što je figurirala kao izložbeni eksponat, vijorila pola sata sa središnjega balkona zgrade rovinjskog Doma kulture na Trgu maršala Tita. Na toj umjetničkoj crvenoj zastavi, skrojenoj od trideset crvenih krpa, krpica i zakrpa (uključujući i njegovu), umjetnik je ispisao revolucionarni slogan “Umjetnici svih zemalja, ujedinite se!”, kao parafrazu revolucionarnih zahtjeva iz *Komunističkoga manifesta* (Sošić 2011:31-32). Zastava je nastala kao reakcija na sramotan položaj umjetnika u ovome društvu u kojemu uspijevaju jedino političari i mafijaši, i to dakako u sprezi, te umjetnik preispituje je li danas uopće moguće ostvariti sporazuman kolektivan stav umjetnika pod tim sloganom (usp. Sošić, prema Barimac 2010; Sošić 2011:31-32).²¹

Inače, rovinjski umjetnici Tomislav Brajnović i Robert Sošić, iako različitih poetika, vrlo često izložbeno djeluju zajedno. Tako su 2011. godine zajedničku izložbu pod nazivom *Zastave* održali u Muzeju suvremene umjetnosti u Skopju u okviru koje je Robert Sošić predstavio spomenutu *patchwork Crvenu zastavu*, koja ne poziva na jedinstvo radničku klasu, već tzv. umjetničku kastu, a Tomislav Brajnović je izložio rad *Zastava*, koji je nastao u okviru projekta *The Arctic Circle* (2009.). Naime, autor *Zastave* je umjetnikov otac Marčelo Brajnović i riječ je o pozdravu Bogu koji bi se trebao uskoro pojaviti sa svojom silom – na biblijski poziv “Na goletnom brdu podignite stijeg”. Zabadaanje te bijele zastave na krajnji sjever, slikovito na Sjeverni pol, znači osvajanje te pozicije u Božje ime (Brajnović 2011:32-33).

Inače, ispred kuće Marčela Brajnovića, oca Tomislava Brajnovića, na Golom Brdu u Rovinjskom Selu,²² vijori se crvena zastava s natpisom tetragramatomom YHWH. Podigao ju je 1993. godine kao odgovor na navedeni biblijski poziv, odnosno, riječima Tomislava Brajnovića: “Označava također i Veleposlanstvo Kraljevstva Božjega na Golom Brdu. Simbolički, na neki način pogledom u

---

²⁰ Riječ je o sljedećim umjetnicima/umjetnicama: Goran Petercol, Tomislav Brajnović, Silvo Šarić, Denis Krašković, Alen Floričić, Pino Ivančić, Nemanja Cvijanović, Marčelo Brajnović, Petar Brajnović, Vlado Martek, Mladen Stilinović, Željko Kipke, Damir Sokić, Igor Grubić, Marijan Crtalić, Siniša Labrović, Ivan Šeremet, Vlasta Delimar, Aleksandar Garbin, Goran Škofić, Bojan Šumonja, Robert Pauletta, Sandro Đukić, Branka Cvjetičanin, Zoran Pavelić, Kata Mijatović, Antun Božičević, Milijana Babić i Damir Stojnić (Sošić 2011:31-32).

²¹ Zamjetno je, nažalost, da su se u nekim novinarskim napisima o toj izložbi našli i ironijski komentari tipa da je sâm naziv izložbe mogao, recimo, otvarati asocijacije na nekoć najvažniju tvornicu automobila u regiji – naravno, onu u Kragujevcu.

²² Od 2007. u maloj kućici kompleksa održavaju se izložbe u programu *Studija Golo Brdo*.

Zastavu, tj. pozdravom Bogu svaka osoba stječe mogućnost preživljavanja velike nevolje....” (iz autorova e-maila).

Slika 5. Robert Sošić: *Crvena zastava* (2010.)

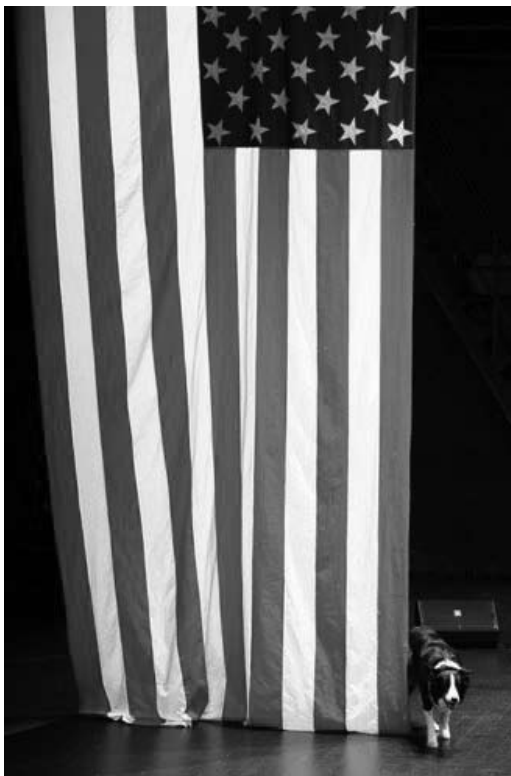
Slika 6. Tomislav i Marčelo Brajnović: *Zastava* (2009.)

Pas Cap, američka zastava i ribanje hrvatske zastave

Zadržimo se sada i na dvjema kazališno-scenskim zastavama. Riječ je o predstavi *Timbuktu Montažstroja* (adaptacija romana *Timbuktu* Paula Austera: Jasna Žmak i Borut Šeparović) iz 2008. godine, u kojoj se pas Cap, rasni ovčar, bordercollie, pojavljuje kao glavni scenski glumac. I pritom u toj funkciji – kao glumac i kao pas – skida američku zastavu, točnije ustima, zubima je baca na pod. Pročitajmo što o navedenoj sceni kaže Alen Mareković, trener rasnoga ovčara, sada i glumca – Capa:

S probama za predstavu smo počeli već negdje u svibnju. Veliku većinu stvari koje je Borut zamislio Cap je znao već od prije. Ipak npr. trčanje u krug i skidanje zastave, američke zastave, bilo je nešto što ga je baš trebalo naučiti. No, mislim da nečije iskusno oko može primijetiti da mu je taj dio predstave baš najdraži. Znači da smo napravili dobar posao. Zapravo uvijek se zezam da Cap cijelu predstavu razmišlja: “zastava... zastava... zastava”. (Mareković, prema Marjančić 2008:24-25)

Naime, u trenutku kad scenom počinje žestoko odjekivati ironijska pjesma *America (We're All Living in America)* grupe *Rammstein*, pas Cap u okviru uvježbanoga radnoga zadatka počinje trčati pozornicom i uznemireno, vrlo glasno lajati, a u trenutku spuštanja američke zastave, Cap se skriva iza zastora američkoga sna i pritom mu *lutkasto* proviruje glava iza te zastave-zastora korporativnoga kapitalizma da bi je u konačnici oštro, bijesno povukao zubima, pustivši je da ostane sklupčana na pozornici poput pseće smrdljive *tortice* koje će ionako kasnije u obilju ostaviti pseći performer (napušteni psi iz Gradskoga azila za napuštene životinje u Dumovcu) na tom njima još jednom teritoriju za *zapišavanje*. Dakle, u trenutku kad je upoznao američku *Obitelj*, Mr. Bones, Kosta (Capova uloga), za kojega je beskućnik Willy vjerovao da je anđeo zatočen u psećem tijelu, upoznao je i drugo grozomorno naličje Amerike – ono iz mita o američkom snu, a

Slika 7. Montažstroj: *Timbuktu* (2008.)

koje je sjajno sâm razlikovno uspostavio na primjeru vrećice koja lebdi u zraku. S Willyjem je, kako kaže, znao satima gledati u vrećicu kako lebdi na vjetru. Willy je to zvao poezija, a tata Dick, iz američke *Obitelji*, je to zvao smeće.

Svakako u okviru kazališne zastavologije valja spomenuti segment predstave *Mauzer* (2011.) u režiji Boruta Šeparovića, koji se odnosi na čišćenje, ribanje hrvatske zastave (performans u kazališnom okviru) uz čitanje imena stradalih u zbornom području kojim je zapovijedao Ante Gotovina – njih osamdesetak (etički odabranih za tu izvedbenu prigodu) tako da im se zna ime i prezime, godine života i dan kad su ubijeni – koja se može shvatiti, kako je to jednom prigodom redatelj izjavio, kao direktan aktivistički čin. Naime, čišćenje hrvatske zastave se izvodi u realnom vremenu koje je potrebno da se izgovore imena i prezimena stvarnih pobijenih civila u Oluji, a jedini fiktionalni element je rečenica koju izgovara glumica Jadranka Đokić: “Ja sam Ante Gotovina. Naučio sam naizust imena civila pobijenih tijekom i nakon operacije Oluja kojima su poznati ime i dob. Ovo je moguće samo u kazalištu” (prema Šeparović 2011a:34-35).

Inače, premijera predstave *Mauzer* održana je u jeku suđenja Gotovini, a kad se počela prikazivati drugi put u *ZeKaeM*-u (izvedba 5. studenoga 2011.), upravo je započelo suđenje Sanaderu kao bivšem premijeru.

Slika 8. Borut Šeparović: *Mauzer* (2011.) – foto: Mara Bratoš/ ZeKaeM

Janšina zastava i zastava Agrokor Republike

No nijedna zastava do danas u domaćoj političkoj i aktivističkoj umjetnosti nije izazvala toliko pozornosti koliko je to uspjela razrezana, rascopana zastava Emila Hrvatina ili Janeza Janše, kako je dotični umjetnik u skladu s ironijskim suodnosom umjetnosti i politike promijenio ime i prezime 2007. godine.²³ Dakle, kao što je poznato, s obzirom na to da su nas o tome mediji gotovo iz sata u sat izvještavali, slovenski je umjetnik Janez Janša, što će reći Riječanin Emil Hrvatin, na izložbi, performansu u sklopu izložbe *Život (u nastajanju)*, održanoj na festivalu *Zoom* u riječkom Muzeju moderne i suvremene umjetnosti, publici uz mnogo uputa, a jedna je od njih bila i ova – “Sram vas je vašeg naroda, uzmite škare i režite zastavu” – ponudio škare, i naravno da su se neki pritom odvažili, osmjelili da razrežu hrvatsku zastavu s obzirom na to da se srame države u kojoj je 323 722 nezaposlenih²⁴ (usp. Petričić 2009). Mračno se lice licemjerja tih dana zatim ukazalo u izjavi gradonačelnika Rijeke kad je izjavio za medije da – Bože moj – on podržava navedeni čin jer to je, za Boga miloga, umjetnost, ali, eto, on nikad ne bi razrezao zastavu vlastite države jer se ne srami postupaka te države (usp. *Zapisnik 14. sjednice...*).

Međutim, za Janšinu zastavu legislativa ne bi ni saznala da mu u tome nije “pripomogao” jedan od riječkih performerera i veterana Domovinskoga rata – Krešo Mustać, koji je kod svojih odvjetnika sazvaio press-konferenciju i pritom je upoznao agresivnu hrvatsku javnost kako se protiv slovenskog državljanina, Janeza Janše, Muzeja moderne i suvremene umjetnosti kao i organizatora festivala, udruge *Drugo more*, podnosi prijava prema članku 151. Kaznenog zakona, koji propisuje da Republika Hrvatska kazni onoga/onu tko njezinu zastavu, grb ili himnu izlaže javnom izrugivanju, preziru i grubo omalovažava te da se takav čin kažnjava kaznom od tri mjeseca do tri godine zatvora.²⁵ Naime, multimedijalni umjetnik Krešo Mustać je tim svojim činom sazivanja press-konferencije otvorio pitanje o graničnoj crti između umjetnosti i kriminala, odnosno, njegovim riječima – “Ako je

---

²³ Trojica umjetnika Davide Grassi, Emil Hrvatin i Žiga Kariž preuzeli su ime i prezime ondašnjega predsjednika Vlade Republike Slovenije (2004–2008).

²⁴ “Krajem travnja 2012. godine u evidenciji Hrvatskoga zavoda za zapošljavanje registrirane su 323.722 nezaposlene osobe” (I.Č. 2012). Realno je oko 450 000 nezaposlenih.

²⁵ Ukratko, oko navedenoga se čina postavljalo pitanje je li riječ o umjetnosti ili prekršaju (usp. D. Ma. 2011).

Inače, Krešo Mustać je na spomenutu izvedbenu i izložbenu rezanu hrvatsku zastavu odgovorio i performansom *Vizualna higijena 2* (2011.): “Na scenu dolazi autor s hrvatskom zastavom u ruci; stane licem okrenuta publici, ostaje nepomično stajati ispred stolice na kojoj je posuda s vodom (koja je prije pripremljena). Suhom, prljavom zastavom briše lice, pazuhe, tijelo i noge. Zastavu zatim pere u posudi s vodom, stavlja zastavu na štap i u stavu mirno, držeći štap sa zastavom, nastavlja promatrati publiku te nakon nekoliko trenutaka odlazi sa scene.” (Mustać 2011). Na podatku iz navedenoga samizdata zahvaljujem Damiru Čargonji.

izvršenje kaznenog djela umjetnost, onda je umjetnost i njegova kaznena prijava!" Možemo pridodati – sasvim točno, s dodatkom kako nisu sve provokacije, kako bi rekao Aldo Milohnić, "artvizam" (Milohnić 2011:66).²⁶

Usljedi je i reakcija samoga vrha: "Mislim da za sve građane ove zemlje nešto mora biti sveto, a to su zastava, grb i himna Lijepa naša", komentirala je riječki slučaj slovenskoga Janeza Janše ondašnja premijerka Jadranka Kosor, s performativnim brošem u zapučku à la Madeleine Albright (usp. Kurbanović 2010).

U konačnici je te medijske saponice Županijsko državno odvjetništvo u Rijeci odbilo kaznenu prijavu protiv Janeza Janše, utvrdivši da rezanje hrvatske zastave u sklopu performansa nije kazneno djelo već umjetnički čin.²⁷ Naime, Odvjetništvo smatra da Janša nije namjerno vrijeđao i podcjenjivao simbol Republike Hrvatske i, kako nadalje zaključuju – hrvatska zastava bila je rekvizit izložbe, a ne državni simbol (usp. ašr/VLM 2011; "Janšinim privođenjem...").²⁸

Ipak, kad je u pitanju aktivistički čin, povredu hrvatske zastave legislativa tumači kao kriminalni čin. Navedimo jedan od brojnih primjera: Tonči Majić, predsjednik Dalmatinskog komiteta za ljudska prava, listopada 2010. godine poslao je poderanu hrvatsku zastavu predsjedniku Republike Ivi Josipoviću u znak protesta što hrvatsko pravosuđe trideset godina nije riješilo njegovu odštetnu parnicu zbog prometne nesreće iz 1980. godine nakon koje više nije mogao raditi kao novinar. U veljači 2011. godine poderanu zastavu poslao je i glavnom državnom odvjetniku Mladenu Bajiću i pritom je Županijsko državno odvjetništvo u Zagrebu pokrenulo kazneni postupak protiv Tončija Majića. Dakle, ironija slučaja Tončija Majića pokazuje da je "umjesto okončanja postupka za naknadu štete i pohvale za dosadašnje inzistiranje na učinkovitijem radu pravosuđa, sud odvratio zahtjevom za vještačenjem te mu, uz uskraćivanje prava na pravični pravovremeni postupak u odštetnoj parnici, još i zalijepio optužbu za neuračunljivost" (Sarnavka 2011).²⁹

²⁶ Neologizam *artvizam* spomenuti je kulturolog kreirao prema pojmu "ar/ctivism" Marion Hamm. Što se tiče izvedbe protesta, riječ je o alterglobalističkim i socijalnim kretanjima koja su za političko djelovanje preuzela modele protestnih i izravnih akcija, pri čemu su se približili, kako se to čini Milohniću, Benjaminovu konceptu estetizacije politike (Milohnić 2011:65).

²⁷ Time se spomenuto odvjetništvo izravno suprotstavilo i premijerkinu zahtjevu da se protiv umjetnika podigne kaznena prijava (usp. Kurbanović 2010). Novinari Alen Kurbanović i Luka Benčić u povodu izvedbenoga i izložbenoga rezanja hrvatske zastave zapisuju kako je protest protiv vlade, zakona, politike samo jedan od razloga zbog kojih se poseže za činom "oskvrnjivanja" zastave kao ultimativnog simbola nacije. "Premda većina zemalja predviđa novčanu, a neke i zatvorsku kaznu, one se rijetko provode. Zanimljiv primjer je Amerika. Američki Kongres je 1968. pokušao provesti amandman koji 'štiti zastavu', ali Vrhovni sud je odlučio da je riječ o neustavnom pokušaju ograničavanja slobode govora i izražavanja" (Kurbanović i Benčić, 2010).

²⁸ Jedan od komentara na *Večernjakovoj* internetskoj stranici, a u povodu navedenoga članka, glasi: "Jedino kada se pale i režu zastave EU slijede kaznene prijave i osude". Usp. ašr/VLM 2011.

²⁹ Sanja Sarnavka je kao predsjednica Upravnog odbora Kuće ljudskih prava napisala *Otvoreno pismo u povodu opetovanog kršenja ljudskih prava Tončija Majića* na dan 12. prosinca 2011,

Slika 9. Janez Janša (Emil Hrvatin): *Život (u nastajanju)* (2010.)³⁰

Na primjeru Janšine/Hrvatinove zastave kao i na primjeru Majičeve zastave možemo se vratiti na početak priče o Johnsovoj američkoj zastavi koja je otvorila pitanje o razlici između slike i zbilje, zastave-slike i zastave-insignije.³¹

kad je Tonči Majić uhićen i odveden u Zagreb (usp. Sarnavka 2011). Inače, jasno je zbog čega je Županijsko državno odvjetništvo u Zagrebu tako drastično reagiralo u ovom slučaju: Tonči Majić se kao aktivist, među ostalim, bavio i slučajem Lora, u okviru kojega navodno postoje dokazi koji inkriminiraju glavnog državnog odvjetnika Mladena Bajića (Šimac 2011).

³⁰ Fotografija preuzeta s internetske stranice <http://www.tportal.hr/kultura/kulturmix/84809/Jansinim-privodenjem-narusen-je-integritet-umjetnosti.html>.

³¹ Jedan od nedavnih aktivističkih primjera – iz listopada 2011. govori kako su petorica mladića iz Imotskog instalacijskom gestom reagirala na nedavni stečaj imotske tvornice trikotaže. Naime, njihove su izložbene, instalacijske gaće (u smislu *mundus inversus* za osramočenu, etičku *zamusanu* zastavu) prilično uzrujale ondašnju premijerku, a posebice političku vrhušku Imotskog, tog malog i zaboravljenog, *zabitog* gradića te Lijepe naše. Naime, kao što je poznato, prigodom posjeta Imotskom u povodu otvaranja polivalentne dvorane u glazbenoj školi, skupina je mladih politički osviještenih pojedinaca, članova Udruge mladih Imotski (UMI), na samome ulazu u grad – na Dogani, staroj stanici za otkup duhana – premijerki postavili znakove “dobrodošlice” – ovjesešno donje rublje (s naglaskom na gaćama) iz propale imotske tvornice trikotaže *Trimot*, tvornice u kojoj su donedavno radile i majke tih mladića. Vatrogasci su, kako ružna priča ide dalje, naravno, na poziv gradske uprave skinuli te *anti-zastavice*, no ubrzo je uslijedila još jedna izvedbena strategija po sasvim opravdanom principu “zub za zub”, kad je na istoj zgradi osvanuo transparent s natpisom “Vratite ukradeno”, koji su vatrogasci, naravno i nažalost, isto tako odmah uklonili kako ne bi uznemirio plah premijerkin pogled (usp. D. M. 2011). No, bila je to “samo” mlada i

Pored Janšine zastave još je jedna intervencijska zastava prilično uznemirila dio javnosti. Naime, 30. lipnja 2011. godine dizajnerica Rafaela Dražić je u okviru *UrbanFestivala* osmislila svjetlosnu diverziju, instalaciju pod nazivom *Gospodaru, želim te obogatiti* na zagrebačkom Ciboninom tornju.³² U okviru te noćne gerilske dvosatne akcije (od 22 h do ponoći) (usp. *UrbanFestival* 2011:15; Car 2011) projicirana je svjetlosna slika koja prikazuje hrvatsku zastavu s logom *Konzuma* umjesto grba te natpis “Korumpir salata” (fraza Jadranke Kosor o krumpir salati zadobila je dimenziju jezičnoga kalambura krumpir-korupcija-korumpir). Pritom je redakcija portala Lupiga.com, među prvima, komentirala instalaciju u okviru koje su se sudionici/ice nalazili/ile na skrivenoj lokaciji s koje su laserskim projektorom projicirale tekstualni i vizualni materijal kao kritički komentar na poslovanje Ivice Todorčića, najmoćnijega tajkuna u Hrvatskoj, i njegove tvrtke *Agrokor*, čiji prihod doseže vrijednost četvrtine državnog proračuna (Paparella 2012).

Tako je Republika Agrokor dobila svoju zastavu (usp. “Zastava Republike Agrokor...” 2011). I kako su istaknule kustosice *UrbanFestivala* 11 – navedeni rad Rafaela Dražić sastojao se od dvosatne noćne projekcije parola, fotomontaža i ilustracija koje je kreirala skupina nezavisnih novinara/ki, aktivista/ica, dizajnera/ica i umjetnika/ca, a koje su se projicirale na pročelju Cibonina tornja kao središta Todorčićeva carstva (usp. “Svjetlosni diverzanti...” 2011). Pritom su istaknule da su akciju u medije plasirale anonimno i nenajavljeno iz dvaju razloga:

s jedne smo strane htjele u prvom koraku izbjeći da događaj dobije etiketu umjetničkog, da se o njemu izvještava samo u okviru kulturnih događanja pri čemu smo uočile opasnost da na važnosti izgubi aspekt direktnog izraza frustracije zbog političke i ekonomske situacije u zemlji. S druge strane, zanimalo nas je na koji će način, i hoće li uopće akcija biti interpretirana u medijima (prema Car 2011).

---

mala skupina politički osviještenih pojedinaca nasuprot imotskoj šutljivoj većini, ljudima od papira (poput većine nas), koji su veličajno toga dana premijerki skandirali za vrijeme svečanoga otvorenja dvorane u glazbenoj školi. Tako je premijerku ipak dočekala limena glazba i pritom je svečarski otvorila dvoranu glazbene škole *Dr. fra. Ivan Glibotić* vrijednu 2,1 milijuna kuna i obećala pomoć u opremanju unutrašnjosti (usp. “Jadranka Kosor otvorila...”; Marjanić 2011c:71-88).

³² Odnosno, umjetničkim riječima: “Rad ‘Gospodaru, želim te obogatiti’ nastao je u sklopu *UrbanFestivala*, koji je ove godine u fokusu problematiziranja imao zagrebačke nebodere. Odlučila sam se pozabaviti jednim od najviših – Cibonom: odluka Agrokoru da u njega preseli svoje sjedište, ‘okupirajući’ četrnaest najviših katova i postavljajući svoj logo na vrh nebodera može se čitati kao ‘uzorak’ procesa privatizacije javnog prostora tijekom posljednjeg desetljeća i načina simboličke reprezentacije društvene i ekonomske moći privatnog kapitala nad javnim dobrom, što se najbolje vidi u arhitekturi i promjenama urbanog tkiva grada. Perceptivnoj akciji bio je cilj prokomentirati marginaliziranost tih tema u medijima te se zato ekstenzija projekta smjestila upravo u medije, kroz namjerno insceniranu manipulaciju u kojoj slučajni prolaznik šalje fotografije laserskih projekcija na fasadi Cibone” (Dražić 2011).

Zaključna floskula o art-veksilologiji postsocijalizma

Zamjetno je da u promatranom postsocijalističkom, tranzicijskom, korporativno-kapitalističkom razdoblju³³ (a zadržali smo se na razdoblju od 2005. – od Cvijanovićeve naci EU zastave – do 2011. godine, zaključno sa zastavom Republike Agrokor kako su je osmislile novinarka H-Altera Mašenjka Bačić i Tamara Opačić, odnosno do bijele, potopljene hrvatske zastave Bojana Šumonje – *Underwater Flag* iz 2012. godine), ovdje navedeni umjetnici/ice rabe zastavu

Slika 10. Rafaela Dražić: *Gospodaru, želim te obogatiti* (2011.)³⁴

kao subverzivno sredstvo ironizacije političke moći na vlasti – i to kao fiktivne, demontažne alegorijske zastave (npr. Nemanja Cvijanović, Nada Prlja, Mašenjka

³³ Osobno smatram da je navedeno razdoblje najtočnije označio ekonomist Branko Horvat sintagmom *restauracija kapitalizma* (Horvat 2010:38).

³⁴ Montaža zastave Agrokor Republike rad je novinarki H-Altera Mašenjke Bačić i Tamare Opačić.

Bačić i Tamara Opačić, Zoran Pavelić, Božidar Jurjević, Bojan Šumonja); nadalje, kao realne zastave (npr. zastave i grbovi Marka Markovića, zastave u predstavama Boruta Šeparovića, slučaj Janšine/Hrvatinoe zastave) ili pak kao utopijske zastave (*patchwork* zastava Roberta Sošića te *Božja* zastava Tomislava Brajnovića i njegova oca Marčela Brajnovića).³⁵

Pritom sve navedene primjere možemo promatrati kao aspekte aktivističke umjetnosti, koju Nina Felshin opisuje kao strategiju koja proizlazi podjednako iz umjetničke sfere kao i iz političkoga aktivizma. Razliku između aktivističke i *političke* umjetnosti možemo potražiti u odrednicama spomenute povjesničarke umjetnosti koja ističe da ono što aktivističku umjetnost razlikuje od političke umjetnosti nije sadržaj, nego metodologija, oblikovne strategije i aktivistički ciljevi – angažman, kultura otpora, dokument, svjedočenje, ispovijedi, izvedba solidarnosti... (Felshin 2006:9).³⁶

Etički je uznemiravajuće kada se to Državotvorno Trojstvo (zastava, grb, himna) uzima za neko *pneumatsko* Sveto Trojstvo, toliko sveto da postaje svetije od pojedinačnih ljudskih sudbina bilo pod nacionalnom bilo pod skorašnjom globalnom zastavom Europske unije. Očito, što je dobro poznato pa djeluje kao floskula – povijest se manifestira samo kao strahotna izmjena zastava, zastavica, barjaka, stjegova – tih simbola smrti (Krleža 1975:471).³⁷

---

³⁵ Naravno, mogli bismo ući u daljnje navođenje ostalih umjetnika/ica naše scene koji su rabili zastavu na jedan od spomenutih triju načina kao subverzivno sredstvo ironizacije političke moći na vlasti. (Naravno da su pritom neki umjetnici/e, za razliku od ovdje prikazanih subverzivnih zastava, zastavu – bilo kao zastavu-sliku ili kao zastavu-insigniju – rabili/e u smislu političke ili povijesne alegorije.) Ovom prigodom možemo ipak spomenuti akciju *Bicikl i zastava* (2008.) Igora Grubića izvedene u okviru umjetnikove godišnje akcije *366 rituala oslobođenja* (Grubić 2009:52-53). Naime, u okviru te akcije umjetnik je u ranu zoru gotovo pustim zagrebačkim ulicama (radnička klasa, koja radi od 6 sati ujutro, vozi se tramvajima – ne vozi automobile) vozio bicikl, noseći crvenu zastavu kao *fantom slobode* (usp. Grubić 2009:52). Odnosno, umjetnikovim riječima: “Performans je počeo oko 6.30 i shvatio sam po reakcijama ljudi da je to neočekivana, gotovo nadrealna scena, jer ne očekujemo takav podražaj. Ideja je bila izvesti happening dok ljudi odlaze na posao i kad sam uspio na uspavanim licima radnika izmamiti osmijeh, bilo mi je jasno da sam postigao cilj. Ispod te crvene zastave nalazi se zarolana hrvatska zastava, jer sam simbolički svim državnim zastavama želio oduzeti njihovo značenje i dočarati ideju slobode izvan svih ograničenja” (Grubić, prema Kiš 2011). I nadalje kao što je umjetnik zapisao u svojoj monografiji: “Omotao sam hrvatsku zastavu oko njenog nosača na koji sam zatim pričvrstio crveno platno koje nema nikakvih obilježja. Tim činom želio sam simbolično oduzeti državnoj zastavi njeno značenje” (Grubić 2009:52).

³⁶ Nina Felshin zborniku o aktivističkoj umjetnosti pridaje ironijski naslov *But Is It Art?*, pri čemu isto tako ironijski odgovara u uvodu knjige “But Does It Matter” (Felshin 2006:13).

Svi ovdje navedeni primjeri suvremene art-veksikologije upućuju, osobno mi se čini, na potrebu oblikovanja, određenije – svojevrsnog usustavljanja, antropologije umjetnosti i u odnosu na suvremene umjetničke prakse (usp. Schneider i Wright 2006:1-27).

³⁷ Nije slučajno što je upravo 1991. godine *ZeKaeM* postavio Krležine *Zastave* u režiji Georgija Para, kad su vlakovi na relaciji Zagreb – Beograd prestajali polako, polako voziti da bi se vrlo brzo vlak na toj relaciji i ukinuo u sveopćom ondašnjem stanju “na rubu pameti”.

NAVEDENA LITERATURA

- Bartol Indoš, Damir. 2000. "Legalizacija ludila kroz umjetnost". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 23, 20. siječnja 2000: 31.
- Bartol Indoš, Damir i Tanja Vrvilo. 2011. "O bespovratnim situacijama". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 303, 17. veljače 2011: 32-33.
- Beroš, Nada. 1995. "Marijan Molnar. Usmrcena riječ". U *Riječi i slike*. Branka Stipančić, ur. Zagreb: Soros centar za suvremenu umjetnost, 142-146.
- Borošak-Marijanović, Jelena. 1996. *Zastave kroz stoljeća. Zbirka zastava i zastavnih vrpca Hrvatskoga povijesnog muzeja*. Zagreb: Hrvatski povijesni muzej.
- Brajnović, Tomislav. 2011. "Granice slobode". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 317, 15. rujna 2011: 32-33.
- Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant. 1983. *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Nakladni zavod MH.
- Cvijanović, Nemanja. 2009. "Umjetnost političke inicijative s pozivom na solidarnost". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 251, 19. veljače 2009: 30-31.
- Doković, Milorad. 2007. *Ruski anarhizam. Ideal koji izmiče*. Beograd: Dosije.
- Felshin, Nina, ur. 2006. *But Is It Art? The Spirit of Art as Activism*. Seattle: Bay Press.
- Gilbert & George: Jack Freak pictures*. 2010. Katalog izložbe. [tekst Michael Bracewell; prijevod Goran Vujasinović] Zagreb: Muzej suvremene umjetnosti.
- Grubić, Igor. 2009. *366 rituala oslobađanja*. Zagreb: Galerija Miroslav Kraljević.
- Hopkins, David. 2000. *After Modern Art 1945–2000*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Horvat, Branko. 2010. "Tranzicija i restauracija: dvije alternativne strategije". U *Politička ekonomija post-tranzicijskih zemalja*. Đuro Medić i Dubravko Radošević, ur. Zagreb: Ekonomski fakultet, 37–59.
- Janson, H. W. 1987. *Istorija umetnosti. 8. prošireno i dopunjeno izdanje*. Beograd: Prosveta.
- Jerman, Željko. 2006. *Zagubljeni portreti*. Zagreb: Meandar.
- Jurjević, Božidar. 2012. "O atavizmu i aktivizmu u mom umjetničkom radu". *Kazalište* 49/50:64-69.
- Krleža, Miroslav. 1975. *Panorama pogleda, pojava i pojmova*. Sarajevo: NIŠP Oslobođenje.
- Kutnjak, Zlatko. 2006. *Umjetnost je – umjetnost nije: odabrani radovi 1970–2006*. (tekst u katalogu Branko Cerovac). Rijeka: MMSU.
- Labrović, Siniša. 2009. *Postdiplomsko obrazovanje*. Zagreb: WHW.
- Lippard, Lucy R. 1967. *Pop art*. Beograd: Jugoslavija.
- Marjanić, Suzana. 2008. "Pas kao priča". *Zarez* 242, 30. listopada 2008: 24-25.
- Marjanić, Suzana. 2010a. "Zooscena i kao etička pomutnja: primjeri s hrvatske performerske i kazališne scene". *Kroatologija* 1:169-182.

- Marjanić, Suzana. 2010b. "Čokoladni grb države koja nas je ostavila". *Zarez* 279, 18. ožujka 2010:34.
- Marjanić, Suzana. 2011a. "Hrvatsko-makedonski art komentari na unifikaciju Europe: primjeri multimedijalnih umjetnika – Nada Prlja i Nemanja Cvijanović". U *Hrvatsko-makedonske književne, jezične i kulturne veze. Zbornik radova 3: Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa Hrvatsko-makedonske književne, jezične i kulturne veze održanog u Rijeci od 23. do 25. ožujka 2011.* Dejan Durić, ur. Rijeka: Filozofski fakultet, 485-495.
- Marjanić, Suzana. 2011b. "Izvedba političke kuhinje ili performansi u kojima se hrana rabi kao politički stav". U *Horror, porno, ennui. Kulturne prakse postsocijalizma.* Ines Prica i Tea Škokić, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 339-370.
- Marjanić, Suzana. 2011c. "Feminističko kazalište/performans: moć izvedbe otpora". *Treća: časopis Centra za ženske studije* 8/2:71-88.
- Martek, Vlado. 2002. "Akcionizam i etički fetišizam". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 92, 21. studenoga 2002:34-35.
- Milohnić, Aldo. 2011. "Artvizizam". *Kazalište* 47-48:66-79.
- Molnar, Marijan. 2002. *Akcije i ambijenti*. Zagreb: Naklada MD.
- Molnar, Marijan. 2007. "Tijelo kao naboj praznine". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 209, 28. lipnja 2007:34-35.
- Mouffe, Chantal. 2008. "Artikulirani odnosi moći. Razgovor Markusa Miessena sa Chantal Mouffe London, prosinac 2006." *Up/Underground: časopis za umjetnost, teoriju i aktivizam* 13-14:65-73.
- Mustać, Krešo. 2011. *Vizualna higijena*. (samizdat).
- Pavelić, Zoran. 2008. *I Like Madonna and Madonna Likes Me, instalacija 2005/2008*. Zagreb: DHLU.
- Petričić, Darko. 2009. *Hrvatska u mreži mafije, kriminala i korupcije*. Zagreb: Argus media d.o.o.
- Prlja, Nada. 2011. "O neukinutom ropstvu i štrajkovima". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 301, 20. siječnja 2011:30-31.
- Popović, Edo. 2009. *Priručnik za hodače*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Rihtman-Auguštin, Dunja. 2000. *Ulice moga grada. Antropologija domaće terena*. Beograd: XX vek.
- Schneider, Arnd i Christopher Wright. 2006. "The Challenge of Practice". U *Contemporary Art and Anthropology*. Arnd Schneider i Christopher Wright, ur. Oxford: Berg, 1-27.
- Sloterdijk, Peter. 1992. *Kritika ciničkoga uma*. Zagreb: Globus.
- Sošić, Robert. 2011. "Umjetnici svih zemalja, ujedinite se!". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 318, 29. rujna 2011:31-32.
- Stilinović, Mladen. 2008. *Hoću kući. Knjige umjetnika 1972. – 2006*. Branka Stipančić, ur. Zagreb: WHW.
- Šeparović, Borut. 2011a. "I performansi i terorizam i pedagogija". (Razgovarala Suzana Marjanić). *Zarez* 323–324, 8. prosinca 2011:34-35.

- Šeparović, Borut. 2011b. "Protunapad". *Kazalište* 47-48:66-77.
- Šumonja, Bojan. 2012. *What Has Our Fight Given Us*. Zagreb: Centar za kulturu Novi Zagreb, Galerija Vladimir Bužančić.
- Tichindeleanu, Ovidiu. 2007. "Istočnoeuropska tranzicija i reakcionarni postkomunizam". *Zarez*, 205, 3. svibanj 2007., str. 20-21
- Tolj, Slaven. 2006. *Izvan sezone*. (tekst: Antun Maračić) Umjetnička galerija Dubrovnik, 21. prosinca 2006. – 4. veljače 2007. Dubrovnik: Umjetnička galerija Dubrovnik.
- UrbanFestival 11*. (Ivana Hanaček, Ana Kutleša i Marijana Rimanić, ur.) Zagreb: BLOK – Lokalna baza za osvježavanje kulture.
- Velikonja, Mitja. 2007. *Evroza: kritika novog evrocentrizma*. Beograd: XX vek.
- Vukmir, Janka. 1997. *Perceptual Art/Slaven Tolj*. Zagreb: Meandar: SCCA.

INTERNETSKI IZVORI

- Advanced Science of Morphology* (Nada Prlja). <http://www.seriousinterests.co.uk/specific.php?id=25> (pristup 20.11.2010.).
- ašr/VLM. 2011. "ŽDO u Rijeci: Kidanje hrvatske zastave umjetnički je čin". *Večernji list*, 22. rujna 2011. <http://www.vecernji.hr/vijesti/zdo-rijeci-kidanje-hrvatske-zastave-umjetnicki-je-cin-clanak-329377> (pristup 14.08.2011.).
- Arežina, Bojan. 2010. "Siniša Labrović skinuo se pred Acom Stankovićem". *Dalje.com*, 14. veljače 2010. <http://dalje.com/hr-hrvatska/sinisa-labrovic-skinuo-se-pred-acom-stankovicem/294157> (pristup 14.03.2010.).
- Barimac, Edin. 2010. "Umjetnici svih zemalja – ujedinite se!". *Depo.ba*, 8. lipnja 2010. <http://www.depo.ba/vijest/8957> (pristup 10.09.2011.).
- Car, Ivor. 2011. «Razotkrivanje ponoćne akcije». *Lupiga.com*, 5. srpnja 2011. <http://lupiga.com/vijesti/index.php?id=6243> (pristup 14.11.2011.).
- D. M. 2011. "Članovi Udruge mladih Imotski privedeni zbog osobne, vikanja i provjere identiteta". *Index.hr*, 25. listopada 2011. <http://www.index.hr/like/clanak/clanovi-udruge-mladih-imotski-privedeni-zbog-osobne-vikanja-i-provjere-identiteta/579199.aspx> (pristup 10.09.2011.).
- D. Ma. 2010. "Janez Janša: Rezanje hrvatske zastave je dio umjetničkog djela". *Dnevnik.hr*, 3. rujna 2010. <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/janez-jansa-rezanja-hrvatske-zastave-je-dio-umjetnickog-djela.html> (pristup 14.08.2011.).
- Dražić, Rafaela. 2011. "Laserska kirurgija društva". *Novosti* 627, 24. prosinca 2011. <http://www.novosti.com/2011/12/laserska-kirurgija-drustva> (pristup 20.11.2011.).
- I. Ć. 2012. "U Hrvatskoj trenutno 323.722 nezaposlene osobe". *Index.hr*, 10. svibnja 2012. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/hrvatski-zavod-za-zaposljavanje-u-hrvatskoj-trenutno-323722-nezaposlene-osobe/614331.aspx> (pristup 15.05.2012.).
- "Jadranka Kosor otvorila novu dvoranu glazbene škole Dr. fra. Ivan Glibotić". http://www.radioimotski.hr/index.php?option=com_content&view=article&id=1920:jadran

- ka-kosor-otvorila-novu-dvoranu-glazbene-kole-dr-fra-ivan-gliboti&catid=34:dogadaji&Itemid=63 (pristup 10.09.2011.).
- “Janšinim privođenjem narušen integritet umjetnosti”. 2010. *tportal.hr*, 4. listopada 2010. <http://www.tportal.hr/kultura/kulturmiks/84809/Jansinim-privodenjem-narusen-je-integritet-umjetnosti.html> (pristup 14.11.2011.).
- Kiš, Patricia. 2010. “Igor Grubić: Izlazim na ulicu jer želim poticati raspravu”. *Jutarnji list*, 6. travnja 2010. <http://www.jutarnji.hr/igor-grubic-izlazim-na-ulicu-je-zelim-poticati-raspravu/694618/> (pristup 16.04.2012.).
- Komar, Jasmina. 2008. “Zagrepčani zabijali igle u Marka Markovića”. *Jutarnji list*, 15. prosinca 2008. <http://www.jutarnji.hr/zagrepčani-zabijali-igle-u-marka-markovica/279885/> (pristup 16.04.2012.).
- Kurbanović, Alen. 2010. “Emil Hrvatin alias Janez Janša: Nevjerojatno je da je Policija ušla u muzej i da su političari otuđili dio izložbe!”. *Slobodna Dalmacija*, 4. rujna 2010. <http://www.slobodnadalmacija.hr/Hrvatska/tabid/66/articleType/ArticleView/articleId/114619/Default.aspx> (pristup 16.04.2012.).
- Kurbanović, Alen i Luka Benčić. 2010. “Kosor: Zastava nam je svetinja – Umjetnici: To je gušenje slobode”. *Jutarnji list*, 5. rujna 2010. <http://www.jutarnji.hr/kosor--zastava-nam-je-svetinja---umjetnici--to-je-gusenje-slobode/883592/> (pristup 16.04.2012.).
- Paparella, Saša. 2012. “Kako je Ivica Todorić postao najbogatiji Hrvat”. *Forum*, 31. srpnja 2012. <http://www.seebiz.eu/kako-je-ivica-todoric-postao-najbogatiji-hrvat/ar-41551/> (pristup 02.08.2012.).
- “Povorka zastava iz bivše SFRJ u Londonu”. 2006. Seecult: portal za kulturu jugoistočne Evrope, 6. lipnja 2006. <http://www.seecult.org/node/16228> (pristup 16.04.2012.).
- Prijedlozi za zastavu Republike Hrvatske*. http://www.oocities.org/sunsetstrip/2270/croatia_flags_c14.html (pristup 16.04.2012.).
- Raeside, Rob. 2012. “Flags as Art”. <http://www.crwflags.com/fotw/flags/xf-art.html#d6> (pristup 16.04.2012.).
- Sarnavka, Sanja. 2011. “Otvoreno pismo u povodu opetovanog kršenja ljudskih prava Tončija Majića”. *Kucaljudskihprava.hr*, 12. prosinca 2011. <http://kucaljudskihprava.hr/novosti/otvoreno-pismo-u-povodu-opetovanog-krsenja-ljudskih-prava-toncija-majica> (pristup 01.02.2012.).
- “Svjetlosni diverzanti na Ciboninom tornju: Hrvatska zastava s Konzum-grbom i ‘korumpir salata’”. 2011. *Monitor.hr*, 1. srpnja 2011. <http://www.monitor.hr/clanci/svjetlosni-diverzanti-na-ciboninom-tornju-hrvatska-zastava-s-konzum-grbom-i-korumpir-salata/156060/> (pristup 16.04.2012.).
- Šimac, Jelena. 2011. “Tonči Valentić: Svi koji Bajiću stanu na put su ili alkoholičari ili narkomani”. *Index.hr*, 13. prosinca 2011. <http://www.index.hr/vijesti/clanak/tonci-majic-svi-koji-bajicu-stanu-na-put-su-ili-alkoholicari-ili-narkomani/588257.aspx> (pristup 01.12.2011.).
- Veksilologija*. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Veksilologija> (pristup 16.04.2012.).
- Zapisnik 14. sjednice Gradskog vijeća Grada Rijeke održane 23. rujna 2010. godine*. <http://www.rijeka.hr/lgs.axd?t=16&id=44845> (pristup 14.11.2011.).

Zastava. <http://hr.wikipedia.org/wiki/Zastava> (pristup 19.08.2012.).

Zastava Republike Hrvatske. http://hr.wikipedia.org/wiki/Zastava_Republike_Hrvatske (pristup 15.05.2011.).

“Zastava ‘Republike Agrokor’ je umjetnost!”. 2011. *Danas.hr*, 5. srpnja 2011. <http://danas.net.hr/hrvatska/zastava-republike-agrokor-je-umjetnost> (pristup 19.08.2012.).

“Zastava Republike Agrokor ukrasila centar Zagreba”. 2011. *Danas.hr*, 1. srpnja 2011. <http://danas.net.hr/hrvatska/video-zastava-republike-agrokor-ukrasila-centar-zagreba> (pristup 19.08.2011.).

“Zastave ‘inkompatibilne’ sa Sajmom cvijeća (Zašto nije realiziran projekt makedonske umjetnice Nade Prlje na Titovom trgu)”. 2006. *Novi list*, 3. listopada 2006. http://www.seriousinterests.co.uk/images/SIA_WWW_ADV_TEXT_IM.pdf (pristup 14.11.2006.).

DOMESTIC POST-SOCIALISM’S ART OF VEXILOLOGY, OR, FLAGS AS A SUBVERSIVE ARTISTIC SYMBOL

SUMMARY

In the article I observe the subversive use of flags as exhibitional and performance art symbols in the works of Croatian artists from the post-Socialist, corporative-capitalist transitional 1990s, with the emphasis of the period from 2005 – Cvijanović’s Nazi EU flag up to 2011, concluding with the Agrokor Republic flag as conceived by the H-Alter journalists Mašenjka Bačić and Tamara Opačić, as well as with the Bojan Šumonja’s white Croatian *Underwater Flag* (2012).

It is notable in that process that the artists use the flag as a subversive means of ironising the political forces in power – as fictitious, dismantling allegorical flags (for example, in the case of Nemanja Cvijanović, Nada Prlja, Mašenjka Bačić and Tamara Opačić, Zoran Pavelić, Božidar Jurjević, Bojan Šumonja); furthermore, as actual flags (for example, the flags and coats-of-arms of Marko Marković, the flags in Borut Šeparović’s productions *Timbaktu* [2008] and *Mauzer* [2011], the case of the Janez Janša/Emil Hrvatin’s flag) or, for their part, as Utopian flags (the patchwork flags of Robert Sošić and the *God* flag of Tomislav Brajnović and his father Marčelo Brajnović).

Key words: flags, exhibitional and performance art flag-symbols, activist art, post-Socialism, anthropology of art